

"כל החשבון עוד לא נגמר"¹ - יצירת ברנר והחינוך הדתי

ראשי-פרקים

- א. עולם הישיבות מתבצר
- ב. ברנר בעתו ובזמנו
- ג. ההתמודדות עם מחשבת ברנר
- ד. למה דווקא ברנר?

*

א. עולם הישיבות מתבצר

"את ברנר הכרתי אישית. הוא היה שונא תורה. שונא רבנים - אך אדם יקר היה, טוב ומיטיב. הוא היה איש אמת וכן בעל כשרון גדול" (הרב צבי יהודה קוק).²

לאחרונה אנו שומעים קריאת תגר ממוקדי החינוך החילוני שעיקרה הוא: כמו שאתם, הדתיים, תובעים מאתנו ללמוד יהדות, אנחנו תובעים מכם ללמוד דמוקרטיה והומניסטיקה שהם מאפיינים תרבותיים, שיש לנו החילוניים, בעלות או חזקת כשרות עליהם.

התביעות הללו עלו בעקבות האירועים הפוליטיים בשנים האחרונות ואשר התריפו מאוד את שאלת היחסים בין אגפים חשובים בחברה החילונית לבין אגפים בציבוריות הדתית והחרדית. בדרך כלל הבינו המחנכים הציוניים-הדתיים כי הכרה מעמיקה יותר של הצד השני של המטבע עשויה ליצור בלמים נוספים נגד התפרצויות אלימות. ראשי ישיבות שנטלו על עצמם אשמה ביכו אמנם את ה"פרוסטע פרומקייט", את הדתיות הפשטנית ואולי הגסה, שכמובן איננה בישיבתם שלהם, דתיות אשר לדעתם יצגה קנאות שהיוותה חיץ בין העולמות.

עולם הישיבות מעצם מהותו לא נטל על עצמו כאתגר התמודדות אינטלקטואלית עם העולמות החילוניים לעומקם, העולמות הפילוסופיים, האומנותיים, התקשורתיים והאקדמיים בלשונם ובמושגיהם שלהם ומתוך

1 "כל החשבון עוד לא נגמר" הן מילות הסיום של סיפורו של ברנר "מכאן ומכאן".

2 הארץ, המוסף השבועי, יד באב, תשל"ז, 29 ביולי 1977, "שיעור עם הרב צבי-יהודה קוק" ראיון עם אברהם נוה (עמ' 28) מובא אצל שמואל שניידר, "עולם המסורת היהודית בבת"י יוסף חיים ברנר", הוצאת ספרים רשפים, 1994 עמ' 149-150.

עולמם. עולם הישיבות מתבצר בדי' אמותיו על אף כל שיחות הפיוס ותנועת התשובה והוא מעצם טבעו אינו יכול אלא להתבצר.

אבל גם כאשר לא מדובר על גשר שנעים בו הלוך ושוב, על מתן לגיטימציה להתבוללות, עדיין מצופה מהדמויות המנהיגות בעולם הישיבות להתייחסות יצירתית שאין בה התנשאות או פחד, אלא הבנה מאוד מעמיקה למצוקת האדם ובפרט לתביעותיו של היהודי המגדיר עצמו חילוני והענות בלשונו של החילוני לפשר יהדותו. החינוך הדתי, החל ברמת הישיבה התיכונית, העדיף לאורך ימים במקום גם ללמד ספרות ואמנות ללמוד רק מחשבת ישראל או לקפוץ ישר אל עולם התקשורת. מבחינה מהותית ועובדתית ההסתגרות של עולם הישיבות אכן הועילה להעמיד דור עצום ורב שיכול להתמודד עם הרוחות המנשבות כשהן מעבר לאופק. אף על פי כן, אם ישנה אחריות לאומית חינוכית כוללת יש להכיר במתח ובסתירה שבתביעות השונות ולחזור ולהתמודד איתן מחדש. דור הישיבות התיכוניות וישיבות ההסדר הצליח להעמיד זהות שונה ובונה. אבל שילם על כך מחיר כבד בדלדול הרוח היוצרת שלו עצמו ובעיקרו של דבר גם בתחום ההלכה מפני שמספר ה"גדולים", חובשי הכיפות הסרוגות או הקשור אליהם הידוע והמוכר לציבור הלומדים עד עתה הוא מועט ביותר.

אחד האתגרים הקשים ביותר הוא בדיקה עצמית שמטרתה לדעת היכן עומדת 'היהדות' כיום, על מכלול הזרמים הרעיוניים והגילויים הסוציולוגיים שלה והיכן אנו עומדים בתוך היהדות. בחינה שכזו מתאפשרת אינטלקטואלית וחוויתית תוך ההתמודדות עם יצירתו האומנותית והגותו של י"ת ברנר שהיא תוכחה מכאיבה ונואשת לא רק לשעתה אלא גם לזמננו. גם בתחום זה, כמו בתחום הדמוקרטיה, נטלה לעצמה האליטה החילונית האינטלקטואלית המיוצגת כיום בעיקר באמצעות פוליטיקאים, בוחמיניים ואנשי תקשורת הקשורה לתנועת העבודה או שמאלה ממנה בעלות מוחלטת, כאילו היא האליטה המייצגת או הירשת הבלעדית של ברנר.

3. ברנר בעתו ובזמנו

ברנר המשיך את מהלכם הרוחני והתרבותי של אחרוני סופרי ההשכלה המשתייכים לזרם המכונה "הזרם הריאליסטי", שבהשפעת זרמים פוזטיביסטיים וניהליסטיים שהיו קיימים בספרות הרוסית בעיקר, חידדו את מאבקם במימסד היהודי ובדת היהודית, הן מבחינה אידיאולוגית והן מבחינה חברתית, מאבק שהגיע לשיאו במלחמות "הדת והחיים". כשבאורינטציה

הברנרית ידוע המאבק וכלול בין השאר תחת כותרות כמו "שינוי ערכיך", שפירושו הינתקות מהפכנית מ"התולדה" (היסטוריה וטבע לאומי) שגרמה אך לסבל ויסורים (שניידר, 106).

ברנר היה גדול מבקרי המציאות היהודית ביצוגיה הדתיים בגולה ובארץ בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה העשרים. הוא לא האמין בתחייה הלאומית על אף חילוניותה המדומה. הוא טען בכל רמי"ח אבריו ושכלו כי כל זמן ש"היהדות" לא תצליח להינתק מן הדת ולהקים חברה נורמלית אין תקנה לפי תפיסת עולמו ל"מת החי". החברה היהודית הדתית לשעבר, כמו ברנר עצמו, חברה יוצאת בית המדרש, הפכה דרך כלל לחברה פסאודו-חילונית שניסתה בדרכים שונות להעניק משמעות חילונית ללאומיות הדתית. דוגמה בולטת ניתן לראות בשיטת אחד העם שהיתה רק אחת מהשיטות של תרגום היהדות המאמינה לעולם של תרבות פסאודו חילונית. לצידה יש להזכיר את ביאליק וברדציבסקי. ברנר ראה בהתפתלויות אלה, המנסות לתרגם את היהדות למחויבות תרבותית, להמשך כמו חדש, גנות מוחלטת. הוא שלל את אחד העם ותורתו כמו גם את ניסיונותיו של יוסף קלוזנר להעניק פירוש היסטורי כמו-רציונאלי לגולגולו ההיסטוריים הדתיים של העם היהודי. אבל במשך השנים נאחזה החברה החילונית, לרבות החברה הנהנתנית הבוהמיינית בברנר כבקרנות המזבח המצדיק כביכול את ייתכנותו של עולם חילוני יהודי אוטונומי.

"תכלית שנהא שנתאי תמיד את דרשני התחייה שבמקום התיאולוגיה, במקום האמונה באלוהים, אשר אבדה לכולנו לעולמים, המציאו איזה אמונה עיוורת, בכוחות לאומיותנו הגדולים... לא, את הטעות הזאת לא תפצתי לעולם לקבל" (מכאן ומכאן, כל כתבי, חלק א). "כל ניסיון לראות בברנר אחד האבות של הסופרים 'העכשוויים', של האקסיסטנציאליסטים העברים, של המיואשים העליזים למיניהם, הוא ניסיון מצחיק. ברנר אינו זקוק לכבוד. 'המשך' ספרותי זה היה מעורר בו סלידה, משום שמה לו ולפסבדו-אסתטיים? האסתטיים כבר היו שנואים עליו. וגם הכפירה הנועזת ביותר של ברנר הייתה כה יהודית במהותה!"³

שבעים וחמש שנה חלפו מאז נרצח ברנר והשאלה המרחפת בין השיטין היא אילו חי ברנר היום האם תחזיתו וביקורתו הייתה תקפה בעיניו והעיקר האם היא תקפה בעינינו. אפשר להתחמק מן השאלה ולומר: מה לנו וברנר. כפי שעד

3 קורצווייל, ברוך. מהות הסבל והחיים בסיפורי י"ח. ברנר. בין חזון לבין האבסורדי. שוקן, תשכ"ו. עמ' 261-292. הציטטה הני"ל מעמ' 269.

היום חיינו בלעדיו נוכל להמשיך. צריך לדעת כפי שמציין עגנון, שהעריץ את ברנר, כי לא היה אדם שמשך אחריו עדה כברנר. כל חיי הרוח בין 1909-1920 סבבו סביב סמכותו ולצערנו חלק מהשאלות, לאו רק הדתיות שהעלה ברנר על סגולותיו של העם היהודי בכלל, השאלות הקשורות ב"שנאה העצמית" דומה כי הן חוזרות שוב במשנה תוקף. השאלות שהציקו לו ולחברה היהודית בראשית המאה חזרו בסוף המאה שוב בכל תוקפן.

לפיכך ההתמודדות מתוך העולם הדתי עם יצירותיו והגותו הרוחנית של ברנר היא אתגר רב השראה שאנו רוצים לסמנו ברישום זעיר ולציין את נחיצותו דווקא לאור חוסנו הסטאטיסטי של העולם הדתי לסוגיו ויכולתו לחזור ולבדוק את עצמו לאור טענותיו של ברנר.

ג. ההתמודדות עם מחשבת ברנר

1. ייאוש של ברנר מהצביון הדתי

הערות ראשוניות אלו מלוות את התייחסותה של שרה שטיינפלד לטיפולוגיה של הדמות הדתית ב"שכול וכשלוך", בשנתון זה של "טללי אורות" כביטוי להתמודדות עם שאלות אומנותיות בתחומי ההוראה של יצירת ברנר בנוסף למכלול שאלות ותביעות אידיאולוגיות.

יצירת ברנר בכוליותה היא המוקד החילוני הפרובלמטי ביותר של הספרות העברית, מפני שעם התייאשותו של ברנר מהצביון המהותי של העם היהודי, האמונה הדתית ומלחמתו הנואשת בה הוא חש שאין כל עולם אחר שיש בו ממש. הוא לא האמין, לא הצליח ולמעשה וגם לא ניסה להעמיד עולם אלטרנטיבי.

הוא לא האמין שקיים עולם חילוני שיש לו יכולת גאולה, מפני שעצם המושג הזה, גאולה, הוא מושג "לא נורמלי", זר לעולם חילוני כפי שהוא תפס אותו. במקרה הטוב הוא עולם הירואי שאין לו אשליות. הירואיות הוא מושג שברנר בז לו, ובמקרה הנדוש הוא מייצג מציאות חסרת כיוון ופשר השואפת אל חידלונה. ברנר נפל מייאוש אל ייאוש ו"אף על פי כן" קיווה בסתר לנס.

לא נס דתי, אלא איזו שהיא פריצה של משמעות לתוך עולם הסבל. כך גם שרתה הסתירה העמוקה בענין הלאומי. הוא קיווה בסתר ליבו שהתחייה הלאומית בארץ-ישראל תעניק המשך, תעמיד את העם על רגליו, וזאת על אף שהמציאות בארץ בתקופת התורכים ובתקופת המנדט בין בירושלים ובין ביפו טפחה על פניו. בפועל הוא ראה בחיים היהודיים הנרקמים בארץ המשך של

הגלות, אבל פרשות כמו פרשת תל-חי ואישיותו של טרמפלדור הוכיחו לו ולציבור שישנם יהודים שאינם יהודי גטו, וישנה גם אפשרות של דרך אחרת.

2. הראייה קוק והרייז סולובייצ'יק התמודדו עם החילוניות

באופן פארדוקסלי ראוי ונחוץ הוא שדווקא מעמיקי המחשבה שבעולם הדתי יתמודדו עם עולמו של ברנר. אם נתבונן, נראה שדמויות המופת הקשורות לעולם הציונות הדתית או הנמצאות ברקעו, בראש ובראשונה הראייה זצ"ל שלאורו וברוחו קמה מכללת "אורות ישראל" ושאר זכה לקיתונות של ביקורת חריפה מצדו של ברנר לצד הערכה לאישיותו. נתן טעם לקיומו של עולם הכפירה והעולם החילוני בכלל. ההתמודדות המיוחדת של הראייה עם העולם החילוני ועם הכפירה בת הדור היא שם דבר, כמו גם תורתו ושיטתו של הרב יוסף דוב סולובייצ'יק זצ"ל על איש ההלכה ואיש האמונה הבודד. התורות הללו עם כל נבדלותן תואמות בחלק מממדיהן הזדהות עמוקה עם הבנת הסבל האנושי הכללי והפרטי. אקסיסטנציאליזם נטול אשליות המבטא את גורלו של האדם בעולם הזה שורר בכתבי הרב סולובייצ'יק.⁴ מאורי הדור לא מנעו עצמם מעולם להתמודד עם הייאוש והספק, כל אחד על פי דרכו. אתגר נוכחותה של הכפירה התובענית משך את כוחותיהם הרוחניים להתמודדות כנה עם שאלות החילוניות הקשות ביותר. אנשי הרוח יראי השם לא תפסו את יראת השמים שלהם כמתנה המונחת בקופסה אשר יש לעוטפה במוך רק בגלל החשש להתפוררות ולהישאבות אליה.

שני מורי הדור ראו בהתמודדות עם החילוניות תנאי קיומי, תנאי דיאלקטי לחישוב האמת החומקת תדיר. ההתבוננות בעולם החילוני אינה נובעת מהצורך האפולוגטי בחינת "דע מה שתשיב לאפיקורוס", אלא מכך שאיש האמת מאתגר על פי דרכו את עצמו ואת מתנגדיו הישרים בליבותם. לאיש האמת אין ברירה אחרת אלא להתמודד עם המאיים על עולמו ולומר קבל עולם מה הן מסקנותיו הנחרצות, ובנידון דידן האיש ברנר ועולם כתביו הם מקור השראה ליצירה דתית דווקא.

החילוניות שהתפשטה מאוד בעולם היהודי בסוף המאה ה-י"ט ובתחילת המאה העשרים הייתה כנראה מסקנה הכרחית ממצבו של העם היהודי בימים ההם. רק יהודים בודדים שחשפו עצמם לרוחות ההשכלה המצויות ולרעיונות

4 ראה שורץ דב, אמונה על פרשת דרכים, בין רעיון למעשה בציונות הדתית, 1996, עמ' 235-236.

הפילוסופיים הרומנטיים שבאו לאחריהם, ובעיקר לרוח שופנהאור וניטשה לצד חוויות העוני, הרדיפה, ההגירה והפוגרומים, יכלו להיוותר יהודים ישרי דרך, מאמינים הנותרים מקימי מצוות אף על פי כן ולמרות הכל. מי שיצא להשכלה חזקה עליו שפרש מבית המדרש, או שעשה בתורתו הקודמת מניפולציות סנטימנטליות שאותן שנא ברנר תכלית השנאה.

3. מה היה אומר ברנר היום?

השאלה היא על טיבה ומטרתה של התמודדות העולם הדתי עם יצירת ברנר היום, בשלהי המאה ה-כ'. וזאת לאורך ולחושכן של החוויות ההיסטוריות העוברות על פני העם במאה העשרים שטרם נסתיימה. הצדק או כשל ברנר מול זועת השואה, הקמת המדינה ומלחמת השחרור, העליות ההמוניות ומלחמת ששת הימים, שאלת ההתנחלויות וכיבוש ארץ ישראל, תנועות התשובה לעומת האמריקניזציה; עבודת הזרים כנגד העבודה העברית; מעמד החקלאות לעומת עולם טכנולוגיית-העל; מזרח תיכון חדש ופוסט-מודרניות קלילה לעומת הצמדות לקרקע?

רבים מאנשי הרוח הקשורים בתנועת העבודה שואלים עצמם ללא הרף מה היה אומר ברנר על כל מה שבא על הדור הזה לרבות צורתה ומעמדה של החילוניות היום. מה אומר ברנר על השאלה הערבית?

ברור היה לברנר שמלחמה מוכרחה להיות בין שני העמים, והוא תקף את חברו ר' בנימין על אשליות השלום שלו. אבל האם ברנר שנא את הערבים, "הפולנים של המזרח" יותר משנאתו לבני עמו ולעצמו? דומה שלא. הוא רק היה חסר אשליות.

מורי המסלול להוראת הספרות במכללת אורות רובם ככולם קשורים למסורת הוראת הספרות של אוניברסיטה בר-אילן. הללו שואבים את השראתם באופן ישיר או עקיף מתורתו ומרוחו של ברנר קורצווייל ז"ל אשר אפיין על פי שיטתו את טיבה המהפכני של הספרות העברית כספרות חילונית אקטיבית השוללת את עולם האמונה.⁵ ברנר עשה כל מאמץ לתפוש עצמו ויצירותיו כיצוג חילוני טהור. אבל בתוך עולמו של ברנר כמו בתוך עולמה של הספרות העברית החילונית מתחולל קרב עצום עם היהדות ההיסטורית המאמינה ובוודאי עם

5 תפיסה שאיני מסכים לה, כפי שאיני מסכים לתפיסתו העצמית של ברנר את אישיותו ותפקידו במאבק למען החלמת העם היהודי.

חוויות השגב והפלא חוויות ההפתעה הפרטית והקיבוצית המלוות את האדם והעם והנה הם מזכירות חוויות דתיות.

שמואל שניידר הראה בספרו (1994) פערים ניכרים בין העולם ההגותי שביצירת ברנר לבין העולם האומנותי. ואמנם קיים מהלך של טראגזיס ביצירות, טראגיות מכוונת, שמרוב ישרה הפכה לענין כה פאתטי שבו הסופר חייב לנתק עצמו מכל אשליות התיקון, אבל תוך כדי המאבק הוא בונה פרסונה ספרותית "אובדת עצות" שבאמצעותה הוא חייב בעל כורחו להיאחז בקש החיים ולא להתאבד. הוא תדיר חוזר ונוכח כי כוחות החיים חזקים מהכחותיו הרוחניות.⁶ אחת השאלות המטרידה את אוהבי ברנר המערבית בין היצירה לבין האישיות היא: האם ברנר יכול היה להציל עצמו ביום שבו נרצח. האם הוא דחק עצמו בכונה תחילה למצב ללא מוצא. האם רצה להינצל או ויתר. החוקרת נורית גוברין עסקה בנושא באחדים ממחקריה וליקוטיה.⁷ ברנר לא חדל מלייחל שהמציאות תטפח על פניו. עצם המושג שבדק בברנר, מושג "הקדוש החילוני" ובגלגול מאוחר אצל יצחק אורפז "הצליין החילוני", מתיל בתוכו את סתירה המוכיחה בעצם האוקסימורון שבה את התלות הרוחנית בפרדוקס. היא מצביעה על קשר בל ינתק שבין העולם הדתי לבין ה"חילוניות" החדשה. זהו עיקרו של המאבק על משמעות החיים וממילא על משמעות היצירה האומנותית במציאות המודרנית.

כשעוסקים ביצירתו של ברנר על כל שלוחותיה, יש לזכור מה התרחש מבחינה היסטורית מאז 1920, השנה בה נרצח ברנר. האם התחזיות של ברנר והאבחונים שלו בעניין אופיו של העם היהודי נתאמתו? האם הייתה בעצם לברנר תחזית הכרחית על אף תחושתו כי הוא "אחרון לאחרונים", כי התחייה הלאומית היא עניין בלתי אפשרי, כי לא נותרו בעם כוחות חיים, כי יומרתה של הציונות להקים חברה צודקת ופרודוקטיבית, לחיות חיים לאומיים מלאים זו אשליה שאינה יכולה להתממש? אין תשובה ברורה לשאלות הללו על אף כל הנסים והנפלאות שהקבי"ה חולל עמנו. גם חמישים שנה לאחר הקמת המדינה היהודית איננו יודעים האם ועד כמה נרפאו מהמחלות הניווניות של הגלות שבגינן יצא ברנר בחורי אף נגד היחדות עצמה. כי בעינו כל כולה לא הייתה אלא

6 סדן, דב. מדרש פסיכואנליטי, פרקים בפסיכולוגיה של י"ח ברנר, מאגנס, תשנ"ו, בפרט בפרק "מבלי משיים", עמ' 48-70, נדפס במוקטע בשנות ה-30 ראה שם, ביבליוגרפיה עמ' 163.

7 גוברין, נורית. ברנר "אובד עצות" ומורה דרך, משרד הביטחון, אוניברסיטה תל-אביב, 1991, עמ' 74-75.

גטו אחד גדול. איננו יודעים עדיין האם חיינו חלום של מדינה, האם חיינו בתוך אשליה נמשכת, ולכן כל התחזיות והאבחנות של ברנר עדיין בתוקפן; או שאנו חיים במציאות יציבה זייה על אף כל האיומים הקיומיים, הפיזיים והתרבותיים. האם אנו באמת נמצאים במציאות של אמונה המפנימה את ההכרה כי על אף כל הצרות הצפויות לא יהיה חורבן, לא יהיה פוגרום טוטאלי. לכאורה התחייה הלאומית רחבת ההיקף והעומק מכחישה את עולם הדווי, עולם הסבל והייאוש שאותו מייצגת יצירת ברנר, וממנו היא מפיקה לעתים רחוקות את סגולותיו היקרות של האדם.

"ואין זו סתירה אם אני טוען, כי שלא ברצונו ובעל כוחו, היפה מופיע בסיפוריו כנס ממש, כמתנה יקרה כהפתעה בלתי צפויה, כחסד שהוענק לנו על-ידי אמן אמיתי" (קורצויל, שם).

ד. למה זיווקא ברנר?

לעסוק ביצירתו הספרותית וההגותית של ברנר היא חובת ההתמודדות עם עולם שבו הדברים הם הקשים ביותר. זו חובת יושר, והמאמץ הנתבע לשם כך שכרו מרובה. אפשר להקל במאמץ בהתמודדות עם יוצרים דמויי ברנר, עם דוגמאות אחרות של חילוניות תובענית, כמו יצירותיו ומחשבתו של סי' יזהר, הצבר הנצחי בן השמונים. ועד שאתה מחטט רגליך לברנר הרי יכול אתה להסתפק בעגנון או בביאליק. אבל כל אלו הם מסכות בפני האימה. קורצויל כבר הבדיל בין יצירתו של ברנר לבין כל היצירות של הסופרים הפסאודו-חילוניים האחרים, כמו מנדלי וברדיצ'בסקי שהייתה ביצירתם סוג של אוטופיה, של אמונה בעתיד.

המחוות השונות של בני זמננו לעולמו של ברנר עולות מתוך עולם שמעודו לא ידע רעב, השפלה, סבל חברתי ורדיפות, וגם משום כך אלו הן מחוות סלוניות בדרך-כלל, מלבד חרדת ההשמדה שהיא אמיתית. העמדות המשתמעות מיצירתו של ברנר חושפות זיופים בעולם החילוני, שהם תמורים הרבה יותר מאשר ייאושו של ברנר מן העבר היהודי, מן הדת היהודית ומהתפקיד שמלאה בהיסטוריה. כדי להתמודד עם מכלול האתגרים שמעלה יצירת ברנר והגותו יש להתבונן מה התרחש בסוציולוגיה ובהיסטוריה היהודית מאז מלחמת העולם השנייה בארץ ובגולה, ולהכיר בסתירה המופלגת שבין תחיה לאומית דתית וחרדית אמיתית או מדומה לבין שקיעה חילונית. האם זו סטטיסטיקה זמנית בלבד או הכרה בשינוי ערכין עמוק ומתחדש.